

Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος 1945-62

Νέες ερευνητικές προσεγγίσεις

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Κωνσταντίνα Μπότσιου και Γιάννης Σακκάς

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Παραδοτέο έργο στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος
ΘΑΛΗΣ - Η Ελλάδα από τον Β΄ Παγκόσμιο στον Ψυχρό Πόλεμο:
Διεθνείς Σχέσεις και εσωτερικές εξελίξεις (MIS: 380436).

Επιστημονικά υπεύθυνος
Καθηγητής Νικόλαος Μαραντζίδης
Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών, και Ανατολικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Αναφορά σε παραδοτέα:

Δράση («Ενέργεια») 2: «Η Ελλάδα & δυτικός κόσμος στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου».

Υπο-Δράση 2.5: «Διάχυση».

Παραδοτέο: «Ένας συλλογικός τόμος στον οποίο θα αξιοποιηθούν τα πορίσματα της σχετικής έρευνας».

ISBN 978-618-81891-8-8

©2015

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Περιεχόμενα

Introduction	7
JOHN O. IATRIDES	
1. Ο Ψυχρός Πόλεμος ως κρίση εκσυγχρονισμού: υπέρβαση κρίσεων και ελληνική εμπειρία, 1932-1959	17
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ	
2. Το πρόβλημα της ελληνικής ασφάλειας και η ίδρυση του Ο.Η.Ε.	35
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΥΜΑΣ	
3. Πριν την ένταξη στο ΝΑΤΟ: Η ελληνική αναζήτηση ασφάλειας και οι προσπάθειες για την προώθηση της δημιουργίας ενός Μεσογειακού συμφώνου, 1947-1950	51
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΧΟΥΡΧΟΥΛΗΣ	
4. Η Ελλάδα, η Δύση και ο Αραβικός Κόσμος, 1947-56	69
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΚΑΣ	
5. Οι πολιτικές σχέσεις της Ιταλικής Δημοκρατίας με το Βασίλειο της Ελλάδας την περίοδο 1947-1953	81
ΣΤΕΛΙΟΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΚΑΡΑΒΗΣ	
6. Η αποκατάσταση των ελληνο-δυτικογερμανικών σχέσεων κατά τη διακυβέρνηση Παπάγου, 1952-5	95
ΒΑΪΟΣ ΚΑΛΟΓΡΗΑΣ	

- 7. Οι ΗΠΑ και η ελληνική συμμετοχή στην
ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, 1958-1961** 109
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΙΟΤΣΙΟΥ
- 8. «Το Ελληνικόν πρόβλημα εντός νέων πλαισίων»: η σύνδεση της Ελλάδας
με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, 1961-1967** 125
ΣΟΦΙΑ ΠΑΠΑΣΤΑΜΚΟΥ
- 9. 1958:**
**Από την πολιτική κρίση στην αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού:
Μία αποτίμηση** 149
ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ
- Οι συνεργάτες του τόμου** 157

1. Ο Ψυχρός Πόλεμος ως κρίση εκσυγχρονισμού: υπέρβαση κρίσεων και ελληνική εμπειρία, 1932-1959

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Το άρθρο αυτό θα αποπειραθεί να διατυπώσει άξονες ερμηνείας για μια μακροχρόνια κρίση – που δεν ήταν μόνον οικονομική – η εξέλιξη και υπέρβαση της οποίας σημάδεψαν την ελληνική κοινωνία, και καθόρισαν τόσο το πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς, όσο και τη διεθνή θέση της χώρας. Τα χρονικά όρια της μελέτης είναι σχηματικά. Το 1932 επιλέχθηκε ως τομή επειδή η χρεοκοπία της άνοιξης αυτού του έτους όρισε την πλήρη απορρόφηση της Ελλάδας από το κλίμα της Παγκόσμιας Κρίσης του 1929. Για τον ίδιο λόγο, το 1932 σηματοδοτεί το ουσιαστικό τέλος του βενιζελικού διαβήματος, δηλαδή το τέλος του προγενέστερου μοντέλου μεταρρύθμισης. Είναι εντούτοις αυτονόητο ότι μία ελληνική κρίση, οικονομική, κοινωνική και πολιτική, εξελισσόταν ήδη πολύ πριν το 1932, λόγω των μεγάλων υλικών και ανθρώπινων θυσιών της δεκαετίας 1912-22, της οικονομικής κατάρρευσης και της ανθρωπιστικής καταστροφής που συνόδευσε την ήττα στη Μικρά Ασία, αλλά και των τεράστιων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων που ήγειρε η ανάγκη αποκατάστασης ενάμισι περίπου εκατομμυρίου Ελλήνων προσφύγων. Από την άλλη πλευρά, η καταληκτική ημερομηνία – το έτος 1959 – λειτουργεί και αυτή με τρόπο σχηματικό: το 1959 πραγματοποιήθηκαν η εξαγγελία και εφαρμογή του Πρώτου (προσωρινού) Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, καθώς και η έναρξη των διαπραγματεύσεων για τη Σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Το 1959 δεν ήταν το τέλος της κρίσης (η ανάπτυξη είχε ξεκινήσει ήδη από το 1953 με την νομισματική μεταρρύθμιση Μαρκεζίνη), αλλά η έμπρακτη απόδειξη του νέου δυναμισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, που είχαν πλέον ορατά εξέλθει από την πολύχρονη κρίση του παρελθόντος.

Παρά τη δυσπιστία που διακρίνει τους περισσότερους ιστορικούς για τα άκαμπα θεωρητικά μοντέλα, στην παρούσα ανάλυση θα προταθεί ένα χαλαρό θεωρητικό σχήμα σχετικά με τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για την υπέρβαση μιας τέτοιας κρίσης. Θα δειχθεί ότι η συνδρομή των αντιπαλοτήτων του Ψυχρού Πολέμου υπήρξε, τελικά, για την Ελλάδα, στοιχείο επιβοηθητικό για την υπέρβαση της πολύχρονης κρίσης. Το φαινόμενο τούτο, ωστόσο, δεν είναι στενά ελληνικό: εμφανίζεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η ένταξη στους δυτικούς θεσμούς που δημιουργήθηκαν κατά τον Ψυχρό Πόλεμο (Σχέδιο Μάρσαλ/ΟΟΣΑ, Συμβούλιο της Ευρώπης, NATO, ΕΟΚ) υπήρξε για τις χώρες της ηπείρου – και ειδικά της Νότιας Ευρώπης – μια συνέχεια του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Επιπλέον, θα υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση μιας μικρής δυτικής χώρας όπως της Ελλάδας, για την υπέρβαση της κρίσης απαιτήθηκε η σωρευτική συνδρομή τριών παραγόντων. Πρώτον, ήταν αναγκαία η διεθνής παρέμβαση – αν προτιμά ο αναγνώστης, η «βοήθεια» – που δεν είναι όμως μόνον οικονομική αλλά αφορά και την μεταλαμπάδευση νέων μεθόδων διακυβέρνησης, η οποία συμβάλλει στην προσαρμογή (λέξη

κλειδί) της χώρας στις δυτικές τάσεις. Υπό την έννοια αυτή, η ένταξη στους δυτικούς θεσμούς είχε μια μείζονα «καθεστωτική» διάσταση: αποσκοπούσε να διασφαλίσει όχι μόνον την ομαλή ροή της ξένης βοήθειας, αλλά πάνω από όλα την οριστική ενσωμάτωση της χώρας στον σκληρό πυρήνα της Δύσης. Δεύτερον, απαιτήθηκε η ανάδυση μιας γηγενούς ελληνικής ηγεσίας, που θα εφαρμόζε την νέα πολιτική, με τις αναγκαίες εσωτερικές προσαρμογές στο ελληνικό πλαίσιο. Τρίτον, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η δημιουργία του κατάλληλου κοινωνικού κλίματος, δηλαδή μια κατάσταση στην οποία τίθετο, από «κάτω», το αίτημα της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια η ίδια η οικονομική διαχείριση ή η «ξένη παρέμβαση», από μόνες τους, δεν αρκούσαν για την υπέρβαση της κρίσης: το ζήτημα αφορούσε το ίδιο το μοντέλο διακυβέρνησης, ενώ βασική προϋπόθεση ήταν η δυνατότητα της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας – και των ηγετικών της κλιμακίων – να ανταποκριθούν δυναμικά και δημιουργικά στις προκλήσεις. Η σταδιακή αποκατάσταση της οικονομίας δεν μπορούσε παρά να γίνει μέσα από μία διαδικασία διαδραστική, μαζί με την ανάδυση μιας αναμορφωμένης μεθοδολογίας διακυβέρνησης, βασισμένης σε ένα νέο κοινωνικό κλίμα.

Από την απόγνωση στη δημιουργία: Η καμπή της δεκαετίας του 1950

Δεν είναι αναγκαία μια μακροσκελής ανάλυση της «κρίσης» που επήλθε με τη χρεοκοπία του 1932.¹ Η χρεοκοπία δεν έφερε μόνον οικονομικά προβλήματα, αλλά και πολιτικά και κοινωνικά: αποτέλεσε κομβικό στοιχείο μιας τεράστιας μεταλλαγής των προοπτικών της χώρας – πραγματικά την είσοδο σε ένα άλλο «ιστορικό μονοπάτι». Το 1928-32 ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αναγνωρίζοντας ότι η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας είχε δημιουργήσει ένα ιδεολογικό και πολιτικό κενό, επιδίωξε να το καλύψει με μια συνολική αναμόρφωση του ελληνικού δημόσιου βίου – πολιτικού και οικονομικού –, ώστε να επιφέρει την οριστική προσαρμογή της χώρας στη νέα εποχή, μέσω της αποδοχής των εδαφικών διευθετήσεων και της αντικατάστασης του στόχου της Μεγάλης Ιδέας με αυτόν της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης. Ωστόσο, μετά την Παγκόσμια Κρίση του 1929 και τη χρεοκοπία του 1932, καθώς το μεγάλο όραμα του Βενιζέλου κατέρρευε μέσα στον ορυμαγδό της γενικότερης αναταραχής, η απουσία μιας θετικής προοπτικής οδήγησε στην πολιτική αρτηριοσκλήρωση: οι μεγάλες πολιτικές δυνάμεις των Λαϊκών και των Φιλελεύθερων αναβίωσαν (και μάλιστα τεχνητά) τις λογικές του Εθνικού Διχασμού, ώστε να διατηρήσουν συσπειρωμένο γύρω τους το εκλογικό τους σώμα. Τούτο με τη σειρά του οδήγησε στο πολλαπλό διχαστικό αδιέξοδο του 1935-6, στις επάλληλες παραβιάσεις του πολιτεύματος,² και τελικά στη δικτατορία του Μεταξά, η οποία – στοιχείο ειρωνικό – ισχυροποιήθηκε από την πρόσκαιρη και μικρή (πάντως μετρήσιμη) βελτίωση των οικονομικών δεικτών μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1930.³

¹ Βλ. μεταξύ άλλων, Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002· Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1989· Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1986.

² Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στο μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*, Ευρασία, Αθήνα, 2012.

³ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983· Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση, δικτατορία, πόλεμος, 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα, 1985· του ίδιου, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, 358-365.

Στα χρόνια 1940-49, η Ελλάδα υπέστη κάθε καταστροφή που μπορεί να βάλει το μυαλό του ανθρώπου, εκτός από την μόνιμη απώλεια εθνικού εδάφους. Έτσι, πέρασε από πόλεμο, τριπλή κατοχή, λεηλασία από τις δυνάμεις κατοχής, πείνα κατά την Κατοχή, κίνδυνο λιμού μετά την απελευθέρωση, υπερπληθωρισμό, έναν εμφύλιο πόλεμο που ξεκίνησε το 1943 και τελείωσε το 1949. Ακόμη και όταν η κατεστραμμένη Ευρώπη άρχισε να ανακάμπτει (χάρη στην εφαρμογή του σχεδίου Μάρσαλ, δηλαδή από το 1948), η Ελλάδα συνέχισε για άλλα δύο χρόνια να καταστρέφεται, υλικά και ψυχολογικά, λόγω του εμφυλίου πολέμου, ενώ βρέθηκε στην ανάγκη να χρησιμοποιήσει μέρος των πολύτιμων κονδυλίων του σχεδίου Μάρσαλ όχι για την ανοικοδόμηση των καταστροφών του πολέμου, αλλά για τις ανάγκες του εμφυλίου ή για την ανοικοδόμηση των δικών του *πρόσθετων* καταστροφών.⁴ Επιπλέον, υπέστη την αμερικανική διείσδυση στη εθνική διαδικασία λήψης αποφάσεων και αντιμετώπισε το επώδυνο φαινόμενο της εξάρτησης.⁵ Και σε μία τρομακτική ειρωνεία της μοίρας, όταν τελείωσε ο ελληνικός εμφύλιος, ουσιαστικά μειώθηκε δραματικά και η έξωθεν οικονομική ενίσχυση, καθώς άρχισε ο πόλεμος της Κορέας (Ιούνιος 1950), με αποτέλεσμα η αμερικανική βοήθεια να διοχετεύεται πλέον όχι τόσο στην οικονομική ανασυγκρότηση, αλλά στο στρατιωτικό πεδίο, ώστε να συγκροτηθεί στην Ευρώπη μια πειστική «ασπίδα» εναντίον των Σοβιετικών.⁶

Η ανοικοδόμηση και η ανάπτυξη έγιναν αργότερα: το 1950-52 αναλήφθηκαν χάρη στην (έστω μειωμένη) αμερικανική βοήθεια μεγάλα έργα υποδομής, κυρίως ενεργειακά (και η ίδρυση της ΔΕΗ), χωρίς τα οποία δεν μπορούσε να υπάρξει ανάπτυξη, ειδικά στον τομέα της βιομηχανίας. Το 1952 ήρθε η σταθεροποίηση, χάρη σε ένα σκληρό πρόγραμμα λιτότητας το οποίο εφάρμοσε ο Γεώργιος Καρτάλης υποστηριζόμενος από την αμερικανική αποστολή. Το 1953 η νομισματική μεταρρύθμιση του Σπύρου Μαρκεζίνη σηματοδότησε το πέρασμα στην ανάπτυξη, καθώς συνοδεύθηκε από σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές, την ταυτόχρονη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και την αναπτυξιακή παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Αλλά ακόμη και η μεταρρύθμιση του 1953 δεν ήταν το τέλος της πορείας. Η κατά 100% υποτίμηση του εθνικού νομίσματος οδήγησε σε μία περίοδο (1953-56) αστάθειας, με υψηλό πληθωρισμό (λόγω της αύξησης των τιμών των εισαγομένων προϊόντων) και με μεγάλες δυσκολίες στο ισοζύγιο πληρωμών, ενώ ιδιαίτερα επλήγησαν από την κατάσταση αυτή τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Μόνον η πλήρης και συστηματική εφαρμογή των νέων πολιτικών και οικονομικών μεθοδολογιών – από αυτήν που αυτοαποκαλείτο «ριζοσπαστική» τάση του ελληνικού φιλελευθερισμού, από τις κυβερνήσεις Καραμανλή, μετά το 1955-56 – έφερε την πλήρη έξοδο από την κρίση, το άλμα της εκβιομηχάνισης μετά το 1958, την εφαρμογή του Πενταετούς του 1959 καθώς και την έναρξη της διαπραγματεύσεως για τη Σύνδεση με την ΕΟΚ το ίδιο έτος.⁷

⁴Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα, 2001, 53-128· Απόστολος Β. Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας*, Gutenberg, Αθήνα, 2007. Για μια διαφορετική θεώρηση βλ. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.

⁵Βλ. μεταξύ άλλων, Αργύρης Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης. Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948», στο Ιωάννης Ο. Ιατρίδης, (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, 419-460.

⁶Ιωάννης Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-52)*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1999.

⁷Βλ., μεταξύ άλλων, Πάνος Καζάκος, *ό.π.*, 128-250.

Αυτό ήταν μια τεράστια καμπή, όχι μόνον κοινωνικά, αλλά και οικονομικά και πολιτικά. Σηματοδοτούσε, ουσιαστικά, μια διαδικασία μεταφοράς της Ελλάδας από τον χώρο ενός υπανάπτυκτου Orient (ή Levant) στον σκληρό πυρήνα της Δύσης.⁸ Η απλή σύγκριση των τριών δεκαετιών που προηγήθηκαν του έτους 1950 με τις τρεις δεκαετίες που το ακολούθησαν προσφέρει ένα αβίαστο συμπέρασμα. Δεν εννοώ με αυτό ότι το 1959 η Ελλάδα είχε επιτύχει το οικονομικό της πρόβλημα ή ότι όλα είχαν γίνει κατά τρόπο ιδανικό. Ωστόσο, η βασική κατεύθυνση της χώρας είχε ορατά και δραματικά αλλάξει, ενώ λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα – το 1950 – ουδείς θα περίμενε θετικές εξελίξεις. Είναι πολύ ενδιαφέρον για την βασιμότητα (και το επίπεδο) της «Δημόσιας Ιστορίας» μας, ότι η δεκαετία του 1950 αντιμετωπίζεται συνήθως, συνοπτικά και βεβιασμένα, ως μια «σκοτεινή» μετεμφυλιακή εποχή, ενώ η ιστορική έρευνα την αναδεικνύει ως μια καμπή στην ιστορία της χώρας: ως τη στιγμή κατά την οποία άλλαξαν ριζικά οι προοπτικές της ελληνικής οικονομίας και επήλθε η οικονομική ανάπτυξη, πάνω στην οποία βασίστηκαν (και χωρίς την οποία δεν θα μπορούσαν να έχουν υπάρξει) οι μεταγενέστερες επιτυχίες – σταθεροποίηση της δημοκρατίας μετά το 1974, ένταξη στην Ευρώπη.

Πώς συνέβη αυτό; Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, απαιτήθηκε η συνδρομή, και μάλιστα σε μακρά διάρκεια, τριών παραγόντων.

Πρώτη προϋπόθεση: η ξένη βοήθεια και το πλαίσιο της

Πρώτον, απαιτήθηκε η αμερικανική παρέμβαση και βοήθεια. Η αμερικανική βοήθεια έφθασε στην Ελλάδα από δύο διαφορετικά, αν και συγκλίνοντα, κανάλια – το Δόγμα Τρούμαν, σε διμερές επίπεδο, που αφορούσε την διεξαγωγή του εμφυλίου πολέμου, και το πολυμερές σχέδιο Μάρσαλ που ήταν μια τεράστιας εμβέλειας παρέμβαση των Αμερικανών με σκοπό την ανοικοδόμηση της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας στο σύνολό της. Σε πρώτη φάση, η αμερικανική οικονομική βοήθεια έκανε την αναγκαία «ένεση» ρευστού, σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου ήταν αδύνατον να γίνει συσσώρευση κεφαλαίου, αναγκαία για την ανάληψη βασικών έργων υποδομής που θα αποτελούσαν τη βάση και για την εκβιομηχάνιση. Ωστόσο, η αμερικανική παρέμβαση λειτούργησε καταλυτικά και σε άλλα επίπεδα που αφορούσαν το μοντέλο διακυβέρνησης.

Αν και οι συνθήκες στις οποίες αναλήφθηκε στην Ελλάδα – τη μόνη ευρωπαϊκή χώρα που βρισκόταν σε εμφύλιο πόλεμο εκείνη την εποχή – ήταν μοναδικές, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η αμερικανική παρέμβαση ήταν ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό φαινόμενο. Το ζητούμενο ήταν η συγκρότηση ενός νέου οικονομικού και κοινωνικού συστήματος στην Δυτική Ευρώπη, από την ύπαρξη του οποίου θα εξαρτάτο η δυνατότητα των Ευρωπαίων να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους έναντι της σοβιετικής πρόκλησης. Η Παγκόσμια Κρίση του 1929 είχε προκαλέσει την ουσιαστική κατάρρευση του παλαιού καπιταλισμού σε όλη την Ευρώπη. Και ήταν η κληρονομιά της Παγκόσμιας Κρίσης, μαζί με τις καταστροφές του πολέμου, που πυροδοτούσε τους φόβους του 1947. Οι Δυτικοί φοβούνταν ότι το Κρεμλίνο δεν θα χρειαζόταν να κατακτήσει στρατιωτικά τη Δυτική Ευρώπη, που θα έπεφτε από μέσα: η ίδια η αίσθηση της ιδεολογικής χρεοκοπίας και της οικονομικής καταστροφής, διέλυε την νομιμοποίηση των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών. Η Δυτική Ευρώπη χρειαζόταν κάτι παραπάνω από χρήματα: χρειαζόταν μια θετική προοπτική.

⁸Το σημαντικότερο σχετικό έργο που αναδεικνύει μια συνολική εικόνα είναι το: William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Basil Blackwell, Oxford, 1978.

Στο επίπεδο αυτό, οι ΗΠΑ διέθεταν ένα τεράστιο πλεονέκτημα: την κληρονομιά του New Deal, που συνέβαλε καθοριστικά στην υπέρβαση της κρίσης στην αμερικανική οικονομία και κοινωνία. Και αυτό ακριβώς έκαναν οι Αμερικανοί με το Σχέδιο Μάρσαλ: εκτός από την απτή χρηματική βοήθεια, μεταλαμπάδευσαν στην Δυτική Ευρώπη τις μεθοδολογίες του New Deal, και έτσι συνέβαλαν στη δημιουργία ενός «μεταρρυθμισμένου καπιταλισμού» (reformed capitalism), ικανού να προσελκύσει πολύ ευρύτερη νομιμοποίηση από το παλαιό σύστημα που είχε καταρρεύσει το 1929. Παράλληλα, το σχέδιο Μάρσαλ υπήρξε η ιδρυτική στιγμή της μεταπολεμικής, θεσμικά οργανωμένης Δύσης,⁹ βασισμένης μεν στο τεράστιο μέγεθος της αμερικανικής οικονομίας, αλλά αποτελούμενης από ανεξάρτητα κράτη, τα οποία συχνά στη διαδρομή του Ψυχρού Πολέμου διαφώνησαν ή και συγκρούστηκαν με τον μείζονα εταίρο. Μελετητές του Δεύτερου Κόσμου επισημαίνουν ότι μια βασική διαφορά μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών ήταν ακριβώς το ότι η Δύση αποτελείτο από ανεξάρτητα (έστω και άνισα) μέλη, ενώ το στοιχείο της επιβολής (δηλαδή μιας οιονεί αυτοκρατορικής σοβιετικής εξουσίας) δεν έλειψε ποτέ από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Η φύση της ως ένωσης ανεξάρτητων κρατών «θα παρέμενε το θεμελιώδες πλεονέκτημα της Δύσης, το οποίο η σοβιετική υπερδύναμη δεν μπορούσε ποτέ να εξισορροπήσει».¹⁰ Εκεί κερδήθηκε τελικά ο Ψυχρός Πόλεμος: στο ότι η Δύση μπόρεσε να βελτιώσει ριζικά τον εαυτό της. Τούτο το στοιχείο υπήρξε καταλυτικό: όπως σημείωσε σχετικά ένας από τους επιφανέστερους μελετητές του Ψυχρού Πολέμου, ο Melvyn Leffler, η νίκη της Δύσης στον Ψυχρό Πόλεμο οφειλόταν στην ικανότητά της να αντιμετωπίσει όχι τόσο την ίδια την σοβιετική ισχύ, όσο τις μεταλλαγές του διεθνούς συστήματος και «την κληρονομιά της Παγκόσμιας Κρίσης».¹¹

Πέρα από τη λειτουργία της για την διαμόρφωση των ευρύτερων συσχετισμών ισχύος στον Ψυχρό Πόλεμο, η αμερικανική παρέμβαση στην Ευρώπη με το σχέδιο Μάρσαλ και τη σύσταση του NATO, είχε πρόσθετες λειτουργίες από τη σκοπιά των κρατών-αποδεκτών της βοήθειας. Εάν για τη Βρετανία, τη Γαλλία και τα μικρότερα κράτη της Βόρειας Ευρώπης η αμερικανική παρουσία διασφάλιζε την επιβίωσή τους ως ανεξαρτήτων κέντρων αποφάσεων, για τη Δυτική Γερμανία αποτέλεσε στοιχείο καταλυτικό για την επανασύσταση του κράτους και την επάνοδό του στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής πολιτικής. Για άλλες χώρες όμως, κυρίως στη Νότια Ευρώπη, ωστόσο, ο Ψυχρός Πόλεμος – δηλαδή η συγκρότηση και του δυτικού και του ανατολικού κόσμου – υπήρξε ένα πλαίσιο που λειτούργησε διαδραστικά με τις πιο μακροπρόθεσμες προτεραιότητές τους. Κράτη που διεκδίκησαν την εθνική τους ολοκλήρωση κατά τον 19ο αιώνα, και δεν είχαν – τουλάχιστον όχι πλήρως ή όχι σε όλη τους την έκταση – μετάσχει στη Βιομηχανική Επανάσταση, η Ιταλία, η Ελλάδα, η Τουρκία, αλλά και οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης όπως η Βουλγαρία, είδαν την ένταξή τους στους ψυχροπολεμικούς συνασπισμούς (ή την ουδετερότητά τους, στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας) ως μια συνέχιση

⁹Alan S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*, Methuen, London, 1984· Michael J. Hogan, *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952*, Cambridge University Press, New York, 1987· William I. Hitchcock, «The Marshall Plan and the Creation of the West», στο Melvyn P. Leffler και Odd Arne Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War*, τόμος I, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 154-74.

¹⁰ Vojtech Mastny, «NATO in the Beholder's Eye. Soviet Perceptions and Policies, 1949-56», CWIHP Working Paper No. 35, Washington, DC, 2002, 92.

¹¹Melvyn P. Leffler, «Bringing It Together. The Parts and the Whole», στο Odd Arne Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*, Frank Cass, London, 2000, 57.

της προσπάθειάς τους για τον εκσυγχρονισμό.¹² Αυτός ο «ψυχροπολεμικός εκσυγχρονισμός» (Cold War modernization), που με αυξανόμενους ρυθμούς αναδεικνύεται σε ένα βασικό ερμηνευτικό άξονα της διεθνούς βιβλιογραφίας, εξελίχθηκε, φυσικά, με διαφορετικό τρόπο για τα κράτη που εντάχθηκαν στη Δύση και για όσα έγιναν τμήμα του ανατολικού συνασπισμού. Έτσι π.χ. στην περίπτωση της Βουλγαρίας διαμορφώθηκε στη βάση της πολιτικής της κολλεκτιβοποίησης και της συγκρότησης βαριάς βιομηχανίας,¹³ ενώ στη Γιουγκοσλαβία έγινε μια απόπειρα διατήρησης ενός αντισταλινικού αλλά πάντως κομμουνιστικού καθεστώτος.¹⁴ Στην περίπτωση της Ελλάδας εξελίχθηκε μια μείζων προσπάθεια προσαρμογής στα νέα μοντέλα διακυβέρνησης που αναδύονταν στη Δύση και ήδη αναπτύσσονταν μέσω του σχεδίου Μάρσαλ και του Οργανισμού για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Συνεργασία (ΟΕΟΣ, μετέπειτα ΟΟΣΑ). Είναι χαρακτηριστικό ότι, περιγράφοντας ακόμη και τη φάση της μεγάλης εξάρτησης από τις ΗΠΑ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, η σύγχρονη βιβλιογραφία κάνει λόγο για την «προϊούσα ενσωμάτωση της Ελλάδας στη Δύση».¹⁵ Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, είτε αφορούν κράτη του δυτικού είτε του ανατολικού Κόσμου, η ενσωμάτωση σε ένα από τα δύο κυρίαρχα μοντέλα ανάπτυξης εμπεριείχε την συνέχιση της φιλοδοξίας για την ολοκλήρωση μιας πορείας που είχε ξεκινήσει από πολύ παλαιότερα, και που αποσκοπούσε στην ένταξή τους στη χορεία των ανεπτυγμένων κρατών. Αυτό ισχύει και για τα δύο στρατόπεδα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου: το ΚΚΕ του 1943-49 επιδίωκε την ένταξη στην άλλη εκδοχή του ανεπτυγμένου, αλλά όχι σε αυτό που θα ονομαζόταν (λίγο αργότερα) «Τρίτος Κόσμος».

Ιδιομορφίες σε τούτο το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού υπήρχαν, ασφαλώς, σε όλες τις εμπλεκόμενες χώρες, αλλά στην περίπτωση της Ελλάδας ήταν, ίσως, πιο έντονες. Τούτο δεν συνέβη μόνον λόγω της διενέργειας ενός εμφυλίου πολέμου στην αυγή της ψυχροπολεμικής εποχής, αλλά και για άλλους λόγους, που σχετιζόνταν με τις μεγάλες αδράνειες της ελληνικής πολιτικής και κοινωνίας, καθώς και με τις μεγάλες καταστροφές που είχε υποστεί η χώρα από το 1922. Ως προς την υπαρξιακή ανάγκη μιας ριζικής αναμόρφωσης του συστήματος, το ελληνικό πολιτικό και κοινωνικό σύστημα αποδεικνυόταν, κατά τους Αμερικανούς, μόνιμως ανεπαρκές. Οι Αμερικανοί – με κύριο αναλυτή τον Paul Porter – θεωρούσαν ότι το ελληνικό πολιτικό σύστημα (και ειδικά οι πελατειακές σχέσεις) ήταν απαρχαιωμένο και ανίκανο να καλύψει τη λειτουργία μίας σύγχρονης κοινωνίας, ενώ η δημόσια διοίκηση αποδεικνυόταν τραγικά ανεπαρκής. Επιπλέον, άσκησαν δριμύτατη κριτική στην ελληνική οικονομική ελίτ, την οποία θεωρούσαν κερδοσκοπική, μη παραγωγική και αποσκοπούσα να εκμεταλλευθεί το κράτος παρά να εισφέρει σε αυτό πληρώνοντας φόρους. Η ανεπάρκεια του συστήματος καταδεικνύεται από το ότι το 1947 οι Αμερικανοί ειδικοί (του Δόγματος Τρούμαν) εφάρμοσαν έναν ολόκληρο ελληνικό προϋπολογισμό, επειδή διέβλεπαν – και ορθά διέβλεπαν – ότι το ελληνικό πολιτικό σύστημα και η δημόσια διοίκηση δεν μπορούσαν να τον εφαρμόσουν μόνοι τους. Είναι χαρακτηριστικός ο

¹² Effie G. H. Pedaliu, «“A Sea of Confusion”. The Mediterranean and Détente, 1969-1974», *Diplomatic History* 33(2009), 735-750. Βλ. Επίσης της ίδιας, «Fault Lines in the Post-War Mediterranean and the Birth of “Southern Europe”, 1945-1979. An Overview», στο Elena Calandri, Daniele Caviglia και Antonio Varsori (επιμ.), *Détente in Cold War Europe. Politics and Diplomacy in the Mediterranean and the Middle East*, I. B. Tauris, London, 2012, 15-31.

¹³ Vesselin Dimitrov, *Stalin's Cold War. Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941-48*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.

¹⁴ Vojislav G. Pavlovic, «Stalinism without Stalin. The Soviet Origins of Tito's Yugoslavia, 1937-1948», στο Vojislav G. Pavlovic (επιμ.), *The Balkans in the Cold War*, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2011, 11-42.

¹⁵ Πάνος Καζάκος, ό.π., 97-99.

τίτλος σχετικού βιβλίου, «Επιτηρητές σε απόγνωση», που περιγράφει τη στάση των Αμερικανών παρατηρητών έναντι του ελληνικού πολιτικού, διοικητικού και οικονομικού συστήματος.¹⁶ Η σύγχρονη βιβλιογραφία επιμένει ότι στην περίπτωση της αμερικανικής παρέμβασης στην Ελλάδα συγκρούστηκαν, κατά βάση, δύο αντιλήψεις: η αμερικανική αντίληψη του επαγγελματισμού και της αποτελεσματικότητας στο πλαίσιο της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, και οι «αντιστάσεις» του ελληνικού πελατειακού συστήματος απέναντι στην έξωθεν επιβολή του εκσυγχρονισμού, χωρίς τον οποίο, όμως, η επιβίωση του φιλελεύθερου καθεστώτος στην Ελλάδα θα ήταν περίπου αδύνατη. Αυτή η σύγκρουση, ωστόσο, απεκρύβη σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι πράγματι η αμερικανική παρέμβαση προκάλεσε το φαινόμενο της τεράστιας εξάρτησης, ενώ συχνά αναλήφθηκε με άγνοια των τοπικών συνθηκών, με αποτέλεσμα οι Αμερικανοί να ενεργούν συχνά με μεγάλη αλαζονεία.¹⁷

Η σύγχρονη βιβλιογραφία αποδίδει μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα των αποτελεσμάτων που επέφεραν οι ενέργειες των «επιτηρητών σε απόγνωση». Η αμερικανική παρέμβαση στην Ελλάδα κατάφερε να ενισχύσει το φιλοδυτικό στρατόπεδο και να επιτύχει τον βασικό της στόχο, που ήταν η νίκη των φιλοδυτικών δυνάμεων στον εμφύλιο πόλεμο. Αλλά, ως προς τον ευρύτερο στόχο της επίτευξης ενός ελληνικού εκσυγχρονισμού, η αμερικανική παρέμβαση καθαυτή έμεινε, σε μεγάλο βαθμό, ανολοκλήρωτη – και δεν μπορούσε παρά να είναι τέτοια. Κατάφερε, πράγματι (και παρά τις μεγάλες εσωτερικές αντιστάσεις από τις παλαιές ελληνικές φιλοδυτικές δυνάμεις που υπερασπίζονταν τα πελατειακά τους δίκτυα), να εισαγάγει νέες πολιτικές (οι οποίες ωστόσο δεν εφαρμόζονταν πάντοτε πλήρως αποτελεσματικά), και να καταδείξει την ανεπάρκεια του ελληνικού πολιτικού συστήματος, του κυριαρχούμενου από τα παλαιά κόμματα του Εθνικού Διχασμού.¹⁸ Διευκόλυνε την μεταφορά τεχνογνωσίας και ενίσχυσε τις εκσυγχρονιστικές τάσεις των μικρών κοινοτήτων των Ελλήνων τεχνοκρατών.¹⁹ Αλλά η διαδικασία της πολιτικής ανανέωσης δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί μόνο με κινήσεις «από έξω»: το παλιό είχε κλονιστεί, αλλά το νέο δεν είχε ακόμη δημιουργηθεί. Στο τέλος του εμφυλίου πολέμου, το 1949, ο βρετανικός Τύπος επισήμαινε ότι η στρατιωτική νίκη των φιλοδυτικών δυνάμεων δεν ήταν αρκετή, καθώς θα έπρεπε να κερδηθεί η ειρήνη, με την αντιμετώπιση των τεράστιων ελλειμμάτων της ελληνικής δημόσιας ζωής, κάτι που δεν είχε ακόμη επιτευχθεί.²⁰

¹⁶John O. Iatrides, «American Attitudes toward the Political System of Postwar Greece», στο Theodore A. Couloumbis και John O. Iatrides (επιμ.), *Greek-American Relations. A Critical Review*, Pella, New York, 1980, 49-73· John O. Iatrides, «Britain, the United States and Greece, 1945-9», στο David H. Close (ed.) *The Greek Civil War, 1943-1950. Studies of Polarization*, Routledge, London, 1993· Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53. Από τον Paul A. Porter στον Eduard A. Tenenbaum*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2013. Βλ. επίσης του ιδίου, *Paul Porter. Ζητείται: ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2007. Βλ. επίσης, Stavros B. Thomadakis, «Stabilization, Development and Government Economic Authority in the 1940s», στο John O. Iatrides, και Linda Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and Its Legacy*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1995, 173-226.

¹⁷Πάνος Καζάκος, ό.π., 111-123.

¹⁸Konstantina E. Botsiou, «New Policies, Old Politics. American Concepts of Reforming Marshall Plan Greece», *Journal of Modern Greek Studies*, 27 (2009), 209-240.

¹⁹Andreas Kakridis, «Deus ex Machina? Truman/Marshall Aid, Engineers, and Greece's Post-war Development Discourse», *Journal of Modern Greek Studies*, 27 (2009), 241-274.

²⁰Χρήστος Χρηστίδης, «Το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου μέσα από το βρετανικό Τύπο», στο Νίκος Μαραντζίδης και Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η εικόνα του ελληνικού Εμφυλίου στον διεθνή Τύπο*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2015, 256-266.

Δεύτερη προϋπόθεση: η ανάδυση των Ελλήνων μεταρρυθμιστών

Με τους όρους αυτούς, βέβαια, γίνεται κατανοητό ότι η ίδια η αμερικανική παρέμβαση, από μόνη της, δεν μπορούσε να φέρει την υπέρβαση της κρίσης. Η ξένη βοήθεια/παρέμβαση μπορούσε να είναι ο καταλύτης, αλλά όχι να αντικαταστήσει το μείζον ζητούμενο: την ανάδυση γηγενών ελληνικών δυνάμεων, ικανών να φέρουν εις πέρας το μεγάλο αυτό έργο και μετά το 1952.

Πράγματι, στη μετεμφυλιακή εποχή, η Ελλάδα αποδείχθηκε αναπάντεχα αποτελεσματική: εντάχθηκε στην αναδύομενη ομάδα των δυτικών οργανισμών στα τέλη της δεκαετίας του 1940 (ΟΕΟΣ, Συμβούλιο της Ευρώπης), στους θεσμούς της δυτικής ασφάλειας – το NATO – το 1952, αποτέλεσε το πρώτο στην ιστορία συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ το 1961 και ενσωματώθηκε όχι μόνον στην περισσότερο «επιφανειακή» ή διακυβερνητική μορφή του δυτικού κόσμου (την αμυντική συνεργασία), αλλά και στον σκληρό πυρήνα του σε επίπεδο οικονομικό και κοινωνικό.²¹ Η σύγχρονη έρευνα – όχι μόνον για τα ζητήματα της ελληνικής ιστορίας, αλλά της ευρωπαϊκής στο σύνολό της – καταδεικνύει ότι ακόμη και στη δεκαετία του 1970, οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες διεκδικούσαν ρόλους ευρύτερα ψυχροπολεμικούς – όχι με την έννοια της «στενής» ασφάλειας, αλλά αναλαμβάνοντας μια προσπάθεια σταθεροποίησης (στο δυτικό κόσμο) κρατών που έβγαιναν από την εμπειρία μιας δικτατορίας, και παρεμβαίνοντας με λειτουργικής υφής, αν και χαμηλού προφίλ, μεθόδους στην Ανατολική Ευρώπη.²² Επομένως, ακόμη και η τελική προσχώρηση στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το 1979-81 αποτελεί, τουλάχιστον εν μέρει, μια εκδοχή του ψυχροπολεμικού εκσυγχρονισμού.

Είναι φανερό ότι η παραμονή της Ελλάδας στη Δύση στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου – έστω και μέσα από έναν εμφύλιο πόλεμο – αποτέλεσε απαραίτητη προϋπόθεση για την οργανική ενσωμάτωσή της σε αυτήν αργότερα. Ωστόσο, σε τούτες τις επόμενες δεκαετίες, η πορεία του ελληνικού εκσυγχρονισμού διασφαλίστηκε από αποφάσεις που λαμβάνονταν στο εσωτερικό της χώρας, από νέες πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες αποσκοπούσαν στην προσαρμογή της χώρας στα νέα δυτικά πρότυπα. Οι δυνάμεις αυτές ήταν πολύμορφες, αλλά κοινή τους συνισταμένη παρέμενε η προτεραιότητα που απέδιδαν στο στοιχείο της προσαρμογής αυτής.

Η κύρια από τις νέες γηγενείς δυνάμεις ήταν, ασφαλώς, το καραμανλικό επιτελείο. Από τη δεκαετία του 1930 αναδύθηκε ένα νέο πολιτικό ρεύμα, το οποίο αυτοαποκαλείτο «ριζοσπαστικό» και το οποίο αναμόρφωσε ραγδαία τον φιλελεύθερο χώρο στην Ελλάδα. Οι τρεις βασικές συνιστώσες του ήταν το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα (ΕΕΚ) του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΔΣΚ) του Γεωργίου Παπανδρέου (με κύριο ιδεολογικό

²¹Konstantina E. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doctrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Peter Lang, Frankfurt-am-Main, 1998· Mogens Pelt, *Tying Greece to the West. US-West German-Greek Relations, 1949-1974*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2006· Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War. Frontline State, 1952-1967*, Routledge, London, 2006· James Edward Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 2009· Dionysios Chourchoulis, *The Southern Flank of NATO, 1951-1959. Military Strategy or Political Stabilisation*, Lexington Books, Lanham, MD, 2014.

²² N. Piers Ludlow, *An Insulated Community? The Community Institutions and the Cold War, 1965 to 1970*, στο N. Piers Ludlow (επιμ.), *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973*, Routledge, London, 2007, 137-151· Angela Romano, «Untying Cold War Knots. The EEC and Eastern Europe in the Long 1970s», *Cold War History*, 14 (2014), 153-173· Eirini Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War 1974-1979. The Second Enlargement*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.

εκφραστή τον Γιώργο Θεοτοκά²³) και η Σοσιαλιστική Ένωση του 1942-44 των Κωνσταντίνου Τσάτσου και Ξενοφώντα Ζολώτα, στην οποία μετείχε τότε και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ως μάλλον νεότερο μέλος. Το νέο αυτό ρεύμα επιζητούσε μια ραγδαία αλλαγή της ελληνικής δημόσιας ζωής σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις: υπέρβαση του παλαιού Εθνικού Διχασμού, τα διακυβεύματα του οποίου δεν αντιστοιχούσαν πλέον στα ζητούμενα της ελληνικής κοινωνίας· αναπτυξιακή και σχεδιασμένη παρέμβαση του κράτους στην ελεύθερη οικονομία (εδώ βλέπουμε τις αναγωγές στο New Deal, που γίνονται ρητά ιδίως από τον Θεοτοκά)· κατοχύρωση μιας φιλελεύθερης μορφής κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της κατοχύρωσης της ισότητας ευκαιριών για όλους τους πολίτες, κυρίως στην Παιδεία· ανάγκη για ένα μεταρρυθμισμένο κοινοβουλευτισμό (με ενισχυμένη την εκτελεστική εξουσία)· αδιαπραγμάτευτη αντιπαλότητα με τα δύο άκρα· υποστήριξη αβασίλευτου καθεστώτος. Το ρεύμα αυτό ανήλθε πολιτικά με τον Γ. Παπανδρέου όταν αυτός ανέλαβε την πρωθυπουργία της εξόριστης κυβέρνησης το 1944. Ωστόσο, τα Δεκεμβριανά κατέστρεψαν τους νέους ριζοσπάστες, καθώς έδωσαν την πλήρη ιδεολογική κυριαρχία στους αδιάλλακτους ακραίους αντικομμουνιστές. Στις εκλογές του 1946, οι ριζοσπάστες, συνασπισμένοι, έλαβαν μεν το 20% περίπου των ψήφων, αλλά η απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία του Λαϊκού Κόμματος (αποτέλεσμα της πολλαπλά καταστροφικής απόφασης του ΚΚΕ για αποχή από τις εκλογές) τους περιθωριοποίησε. Η καταστροφή τους κατά την τρίτη φάση του εμφυλίου του 1946-49 (και η σχετική αποτυχία τους στις εκλογές του 1950) τους ώθησε να ενταχθούν στον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου το 1951-2 (στην περίπτωση του ΔΣΚ με την προσχώρηση του μεγαλύτερου μέρους των στελεχών του πριν ενταχθεί στο τέλος και ο Γ. Παπανδρέου, αν και ως ανεξάρτητος, στους συνδυασμούς του Συναγερμού το 1952), και έτσι βρέθηκαν στο τέλος στο επιτελείο του Καραμανλή, ο οποίος διαδέχθηκε στην ηγεσία της νέας Κεντροδεξιάς τον Παπάγο. Η εφαρμογή της νέας πολιτικής έγινε από αυτό το επιτελείο, στο οποίο μετείχαν επιφανή στελέχη της ριζοσπαστικής τάσης, αλλά και σημαντικά στελέχη των παλαιών προοδευτικών Λαϊκών, όπως ο Δ. Χέλμης, ο Α. Πρωτοπαπαδάκης, κ.ά.²⁴

Αυτά, όμως, σε τελική ανάλυση είναι πραγματολογικά στοιχεία. Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι το πώς αναδύεται, λειτουργεί, εξελίσσεται ένα τέτοιο ρεύμα. Και πιο συγκεκριμένα, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ένα τέτοιο ρεύμα, στη φάση της ανόδου του, δεν κινείται ευθύγραμμα. Έτσι και στην περίπτωσή μας η πορεία των ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών διακρίθηκε από σκαμπανεβάσματα και μεταλλάξεις έως ότου αποκτήσει τον έλεγχο ενός μεγάλου κόμματος και εφαρμόσει μια εκδοχή της πολιτικής του. Πρέπει να επιμείνουμε σε τούτο: *μία εκδοχή*. Ένα πολιτικό και ιδεολογικό *ρεύμα* είναι κάτι πολύ χαλαρότερο από ένα *κόμμα*. Έτσι και το ριζοσπαστικό φιλελεύθερο ρεύμα (και η βασική του πρόταση, δηλαδή αυτό που έχει εκφράσει θαυμάσια ο Π. Καζάκος με τον όρο «φιλελεύθερος εκλεκτικισμός»²⁵) μπορούσε να εφαρμοστεί σε κεντροδεξιές ή κεντροαριστερές εκδοχές. Π.χ. κατά την Κατοχή, μέσα στην απόγνωση της ανέχειας και της δουλείας, το ρεύμα στράφηκε αρκετά αριστερά, ομιλώντας για ευρείας έκτασης κρατικοποιήσεις μετά τον πόλεμο, ενώ μετά τα Δεκεμβριανά στράφηκε δεξιότερα και επανήλθε στην ιδέα της χειρουργικής κρατικής παρέμβασης στην ελεύθερη οικονομία. Άλλη θα ήταν η εκδοχή του ριζοσπαστικού ρεύματος εάν είχε πετύχει ο Γ. Παπανδρέου το 1944 ή το 1950 (όταν απέτυχε να εκφράσει τη μετεμφυλιακή

²³Ειδικά για τον Θεοτοκά, βλ. Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): πολιτικός στοχαστής*, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2013.

²⁴Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα, 2010.

²⁵Πάνος Καζάκος, *ό.π.*, 169-179.

αναζήτηση του νέου) ή ο Καρτάλης το 1952. Ειδικά ο δεύτερος θα είχε, κατά πάσα βεβαιότητα, οδηγήσει σε μια πιο «αριστερή» εκδοχή από αυτήν του Καραμανλή το 1955. Επομένως, αυτό που βλέπουμε μετά το 1951 ή (κυρίως) μετά το 1955 δεν είναι η εφαρμογή της μόνης δυνατής εκδοχής της ριζοσπαστικής ατζέντας, αλλά *μίας από τις δυνατές εκδοχές, που, επειδή ακριβώς επέτυχε, κατάφερε ουσιαστικά να παγιώσει τον εαυτό της ως την κύρια μορφή*. Ωστόσο, η τελική μορφή της εφαρμογής εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, τη συγκυρία, αλλά και τις προσωπικές ικανότητες, προσανατολισμούς ή αντιπαλότητες των (πολλών) επίδοξων ηγετών του. Το παιχνίδι μένει «ανοικτό» μέχρι αρκετά αργά.

Ένα δεύτερο κρίσιμο ερώτημα αφορά το ζήτημα της «καθαρότητας» της εφαρμογής. Στο πεδίο της πρακτικής πολιτικής δεν είναι δυνατόν να αναζητούμε την απλότητα της θεωρίας των χειριδίων. Η εφαρμογή μιας πολιτικής δεν είναι, και δεν μπορεί ποτέ να είναι (τουλάχιστον στον φιλελεύθερο χώρο), πλήρης ή απόλυτη. Ούτε και η πολιτική, στο πρακτικό επίπεδο, παράγεται σε συνθήκες εργαστηρίου. Είναι αυτονόητο ότι θα συναντηθεί με την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής της, και έτσι μοιραία σε κάποιο βαθμό θα αλλοιωθεί από την ίδια την δυναμική των πραγμάτων, αλλά και από τις αναπόφευκτες προσμίξεις από άλλα ρεύματα ή ομαδοποιήσεις. Στην περίπτωση μας, η υπέρβαση της κρίσης έγινε σε μια χώρα βεβαρημένη με τις μνήμες και τις θεσμικές αλλοιώσεις ενός εμφυλίου πολέμου. Ήταν μια μετεμφυλιακή εφαρμογή, και για τούτο χρεώθηκε με όλα τα βαρίδια της εμφυλιακής κληρονομιάς – κάτι που από μόνο του συνιστούσε μια σοβαρή αλλοίωση.²⁶ Επιπλέον, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ειδικά στη μεταπολεμική εποχή, απαιτείτο ισχυρή και σταθερή κυβέρνηση, αναγκαία για τον μεσοπρόθεσμο τουλάχιστον σχεδιασμό. Αυτό σήμαινε, για να τεθεί το ζήτημα απλά, *μονοκομματικές κυβερνήσεις*. Επρόκειτο για μια μείζονα αλλαγή στη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος, την οποία επέφερε ο Καραμανλής, πρώτιστα κατά την πολιτική κρίση του 1958, όταν προκάλεσε τις νέες εκλογές που επιβεβαίωσαν τον δικό του έλεγχο επί της παράταξής του, αλλά και σηματοδότησαν την άρνησή του να μπει σε μια διαδικασία διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών με το παλιό πολιτικό σύστημα.²⁷ Οι μονοκομματικές κυβερνήσεις και η επιδίωξη της κοινοβουλευτικής αυτοδυναμίας σήμαιναν ότι ήταν αναγκαίο να επιτευχθεί από το ριζοσπαστικό επιτελείο *ο έλεγχος μιας παραταξιακής δύναμης, που θα προσέγγιζε το 50% των ψήφων*, και θα ήταν ικανή να εξασφαλίσει την μονοκομματική διακυβέρνηση και άρα την κυβερνητική σταθερότητα. Και βέβαια, μέσα σε αυτό το «σχεδόν 50%» δεν θα υπήρχαν μόνον ριζοσπάστες: θα υπήρχαν αναγκαστικά και άλλες ομαδοποιήσεις, τάσεις, κοινωνικές ομάδες με τις δικές τους απαιτήσεις και φιλοδοξίες. Στο τέλος, η εφαρμογή της πολιτικής έγινε από ένα ριζοσπαστικό επιτελείο το οποίο όμως βρισκόταν επικεφαλής ενός τεράστιου συνασπισμού κοινωνικών ομάδων και δυνάμεων.

Το γεγονός, όμως, ότι το επιτελείο Καραμανλή κυριάρχησε στη μετεμφυλιακή περίοδο, δεν θα πρέπει να οδηγήσει στην αγνόηση άλλων ομαδοποιήσεων, που είχαν μια χρονικά βραχύτερη μεν, αλλά ουσιαστική επιρροή στην πορεία της χώρας. Η ομάδα Μαρκεζίνη, διαμορφωμένη πιο διακριτά στο Κόμμα των Προοδευτικών μετά το 1955, ήταν ένα τέτοιο

²⁶Βλ. μεταξύ άλλων, Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983· Ιωάννης Στεφανίδης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος”, 1958-1961», *Μνήμων*, 29 (2008), 199-241· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967. Παρατηρήσεις για την λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος. Διαδρομές στην ιστορία*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα, 2011, 157-182.

²⁷Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός*, ό.π., 380-383.

εναλλακτικό επιτελείο, στο οποίο μετείχαν σημαντικά πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν πρώτιστα στην κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπάγου το 1952-54, όπως οι Π. Λυκουρέζος (υπουργός Εσωτερικών), Π. Σιφναίος (Προεδρίας), Θ. Καψάλης (Συντονισμού) και Κ. Παπαγιάννης (Οικονομικών). Επικεφαλής αυτού του επιτελείου, ο Σπύρος Μαρκεζίνης έβαλε την Ελλάδα στον δρόμο της ανάπτυξης το 1953 με τη νομισματική μεταρρύθμιση.

Ο Μαρκεζίνης και η ομάδα του δεν εντάσσονται στο ριζοσπαστικό ρεύμα που αναφέρθηκε προηγουμένως· και τούτο όχι μόνον επειδή ήταν μια διακριτά διαφορετική ομάδα που διεκδικούσε την εξουσία, αλλά και επειδή η ατζέντα τους διέφερε σε αρκετά σημεία. Αν και στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής οι δύο ομαδοποιήσεις εκπροσωπούσαν τη νέα τάση του «φιλελεύθερου εκλεκτικισμού», ο Μαρκεζίνης υπήρξε πιο συνεπώς οικονομικά φιλελεύθερος από όσο η ομάδα Καραμανλή με τις εμφάνσεις της στην κοινωνική ατζέντα και την έντονη ροπή της προς τον κρατικό παρεμβατισμό. Κυρίως όμως, οι διαφορές τους εντοπίζονται σε άλλα επίπεδα, όχι άμεσα συνδεδεμένα με την οικονομική στρατηγική, αλλά εξ ίσου κρίσιμα για τη διεκδίκηση της κοινωνικής νομιμοποίησης στη μεταπολεμική εποχή. Ο Μαρκεζίνης υπήρξε ιστορικά ο κύριος εκπρόσωπος του μοναρχικού ρεύματος έως το 1946-7, και στον λόγο του δεν εμφανίζονται τα στοιχεία αμφισβήτησης του καθεστώτος – ή ριζικής του μεταρρύθμισης – που προβάλλουν οι ριζοσπάστες (ειδικά κατά την περίοδο της Κατοχής). Μια άλλη, ακόμη πιο σημαντική διαφοροποίηση, αφορούσε τις κοινωνικές αναφορές των δύο επιτελείων. Κατά την Κατοχή, οι ριζοσπάστες μετέτρεψαν τα κόμματά τους σε οιονεί αντιστασιακές ομάδες και πρόβαλαν έναν λόγο αμφισβήτησης με έντονα κοινωνικά στοιχεία, κυρίως το κομβικής σημασίας στοιχείο της αναζήτησης μιας φιλελεύθερης μορφής κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της ισότητας των ευκαιριών. Αλλά στις αντιστασιακές ομάδες που συντόνισε ο Μαρκεζίνης το 1941-44 – δηλαδή τον μοναρχικό κύκλο, Εθνική Δράση και Ελληνικόν Αίμα – δεν εμφανίζονται τέτοιες αναφορές πέρα από την προβολή της ανάγκης να συνεχιστεί ο εθνικός αγώνας υπό την ηγεσία του βασιλιά και να προβληθούν οι εθνικές διεκδικήσεις. Η έλλειψη της κοινωνικής διάστασης και της αναζήτησης μιας θεσμικής αναμόρφωσης διαχωρίζει τον Μαρκεζίνη από το ριζοσπαστικό ρεύμα: δεν το συνάντησε σχεδόν ποτέ πλήρως, πέρα από την (συχνά δύσκολη) συνύπαρξη μαζί του στον παπαγικό Συναγερμό. Η ομάδα Μαρκεζίνη εξακολούθησε σταθερά να εκφράζει μια – πράγματι συνεπή – οικονομική στρατηγική, ορθολογική και ξεκάθαρη αλλά αποκλειστικά ορισμένη «από πάνω», ενώ το караμανλικό επιτελείο ήταν πάντοτε προσανατολισμένο στην ουσιαστική διάδραση με τάσεις που έρχονταν από το κοινωνικό επίπεδο, από «κάτω», και επομένως ήταν περισσότερο πρόσφορες για να ενισχύσουν την νομιμοποίηση του συστήματος. Άλλωστε, αυτό το κοινωνικό στοιχείο ήταν βασικό συστατικό και των μεταπολεμικών δυτικών μεθόδων διακυβέρνησης, αν και στην περίπτωση της Ελλάδας, για λόγους προφανείς, δεν ήταν δυνατόν να συγκροτηθεί το δυτικό «κράτος ευημερίας» στον βαθμό που κατέστη δυνατόν, π.χ. στη Δυτική Γερμανία.

Επιμέρους, αν και ουσιαστικές, διαφοροποιήσεις εμφανίζονται ανάμεσα στις δύο ομάδες και στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Και οι δύο υπήρξαν ένθερμα φιλοδυτικές: έπαιξαν άλλωστε θεμελιακό σημαντικό ρόλο στη διατήρηση και ενσωμάτωση της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο. Συμφωνούσαν στο ότι η συμμετοχή στις δυτικές δομές, κυρίως τις αμυντικές, έπρεπε να μην συμπαρασύρει την Ελλάδα σε υπέρμετρες αμυντικές δαπάνες που θα στράγγιζαν την ελληνική οικονομία από δυσεύρετους πόρους.²⁸ Επιπλέον, και οι δύο εξέφρασαν την τάση, μετά

²⁸Βλ., μεταξύ άλλων, Συνομιλία Μαρκεζίνη-Eisenhower, 7 Μαΐου 1953, στο *Foreign Relations of the United States, 1952-54, VIII*, Department of State, Washington, DC, 1988, 822-825· NATO Archives (στο

την εκδήλωση της αμερικανικής διείσδυσης στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, για την ανάκτηση της εθνικής αρμοδιότητας στον χειρισμό της οικονομικής και της εξωτερικής πολιτικής.²⁹ Τέλος, και οι δύο ταυτίστηκαν με την ανάγκη μιας προσαρμογής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μέσω «ανοιγμάτων», εμπορικού πρώτιστα χαρακτήρα, στον ανατολικό συνασπισμό: ο Μαρκεζίνης, ως υπουργός Συντονισμού, ήταν ο πολιτικός που εγκαινίασε τις εμπορικές σχέσεις με τον σοβιετικό κόσμο αμέσως μετά τις εκλογές του 1952, ενώ οι κυβερνήσεις Καραμανλή επεξέτειναν αυτές τις εμπορικές σχέσεις – ειδικά με τις μεγάλες ελληνοσοβιετικές εμπορικές συμφωνίες του 1956-57.³⁰ Η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων με την Ανατολική Ευρώπη προχώρησε σε σημείο ώστε στα τέλη του 1961, κατά την κρίση που συνόδευσε την ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου, το NATO εκπόνησε ειδική μελέτη για την οικονομική ζημία που θα μπορούσαν να υποστούν τα πλέον εξαρτημένα από το ανατολικό εμπόριο μέλη του, η Ελλάδα, η Τουρκία και η Ισλανδία, σε περίπτωση εφαρμογής δυτικών οικονομικών αντιμέτρων.³¹

Σημαντικές διαφοροποιήσεις, όμως, εμφανίστηκαν σε άλλα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής μεταξύ των δύο ομάδων. Έτσι, την εποχή κατά την οποία το επιτελείο του Καραμανλή επιδίωξε τη Σύνδεση με την ΕΟΚ, ο Μαρκεζίνης ασκούσε έντονη κριτική, με το επιχείρημα ότι θα έπρεπε να είχε προκριθεί η άμεση ένταξη.³² Ενώ όμως στο πεδίο αυτό η ομάδα Μαρκεζίνη εμφανίστηκε πιο «φιλοδυτική» από το επιτελείο Καραμανλή, σε ένα άλλο, πιο άμεσα σχετιζόμενο με τον Ψυχρό Πόλεμο, διαφοροποιήθηκε σε άλλη κατεύθυνση. Έτσι, ενώ ο Καραμανλής και ο υπουργός Εξωτερικών, Ευάγγελος Αβέρωφ, απέρριψαν άμεσα και κατηγορηματικά τις ρουμανικές προτάσεις του 1957 για την σύγκληση βαλκανικής πολυμερούς διάσκεψης και για δημιουργία «αποπυρηνικοποιημένης ζώνης» στα Βαλκάνια, ο Μαρκεζίνης εμφανίστηκε πιο θετικός προς τολμηρά βήματα στην κατεύθυνση της ύφεσης. Το 1959 επισκέφθηκε τη Μόσχα, και κατόπιν, με σειρά άρθρων του στην εφημερίδα *Εστία*, υποστήριξε την ανάγκη μιας «τρίτης» πολιτικής, που θα διατηρούσε μεν την Ελλάδα στη Δύση, αλλά παράλληλα θα αποδεχόταν την ιδέα της αποπυρηνικοποίησης των Βαλκανίων και θα επιζητούσε και στενές πολιτικές σχέσεις με την Ανατολή.³³ Ο Μαρκεζίνης είχε μια μάλλον υπερβολική

εξής, NATO), Brussels, International Staff, CM(54) 100 part III, «Report on the 1954 Annual Review. Country Report on Greece», 20 Νοεμβρίου 1954· The National Archives (στο εξής: TNA), London, FO 371/112896/1, Βρετανική πρεσβεία Αθηνών προς Foreign Office, 10 Μαρτίου 1954. Για την περίπτωση του Καραμανλή, βλ. Μεταξύ άλλων, US National Archives and Records Administration (στο εξής, NARA), RG 59, Συνομιλία Πρωτοπαπαδάκη-Dillion, 17 Δεκεμβρίου 1957, 681.81/12-1757·Riddleberger προς State Department, 29 Μαΐου 1958, 781.13/5-2958· NARA, RG 59, Greek aide-memoir et the US government, φθινόπωρο 1958, 781.5MSP/9-158· NARA, RG 59, Riddleberger προς State Department, 4 Νοεμβρίου 1958, 781.00(W)/11-458. Σχετικά με τα αιτήματα της Ελλάδας (και της Τουρκίας) προς το NATO για παροχή οικονομικής βοήθειας και ενίσχυση της ελληνικής αμυντικής προσπάθειας, βλ. μεταξύ άλλων, NATO/CM(59)90, «Report of the Committee of Economic Advisers», 21 Οκτωβρίου 1959.

²⁹Βλ. ενδεικτικά, για την περίπτωση του Μαρκεζίνη, NARA, RG 59, Αμερικανική πρεσβεία Αθηνών προς State Department, 16 Ιανουαρίου 1953, «Quarterly Economic Review», 881.00/1-1653. Για τη στάση του ίδιου του Παπάγου, βλ. NARA, RG 59, Yost προς State Department, 19 Νοεμβρίου 1952, *FRUS*, 1952-54, VIII, 810-811. Σχετικά με την περίπτωση Καραμανλή, βλ. NARA, RG 59, Penfield προς State Department, 4 Νοεμβρίου 1957, 611.81/11-457 και Penfield to State Department, 25 Απριλίου 1958, 681.00/4-2558.

³⁰Βλ. αναλυτικότερα, Σωτήρης Βάλντεν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες, 1950-1967. Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τόμος Α' (Αθήνα, 1991)· Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War*, ό.π., 43-49 και 98-106.

³¹NATO/CM(61)114, «Report by the Working Group on Economic Countermeasures», 20 Νοεμβρίου 1961

³²Πάνος Καζάκος, ό.π., 232-233.

³³Σπύρος Μαρκεζίνης, «Η αναπροσαρμογή εις την εξωτερικήν πολιτικήν», «Η απύραυλος ζώνη των Βαλκανίων» και «Η γενικωτέρα αξία της Τρίτης Πολιτικής», *Εστία*, 25-27.5.1959.

αντίληψη για τον βαθμό στον οποίο η Ελλάδα θα μπορούσε να αποστασιοποιηθεί από τις γενικότερες δυτικές πολιτικές (το NATO συνολικά αντιτασσόταν στη δημιουργία αποπυρηνικοποιημένων ζωνών στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο³⁴) και να «παίξει» την Ανατολή έναντι της Δύσης ώστε να αποκομίσει πλεονεκτήματα από την τελευταία.

Επιπλέον, ο Μαρκεζίνης ήταν πιο «μακιαβελικός» από το επιτελείο Καραμανλή στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής: το 1953, η αμερικανική πρεσβεία πιθανολογούσε ότι ήταν διατεθειμένος να χρησιμοποιήσει την Αριστερά ώστε να αποδυναμώσει το Κέντρο,³⁵ κάτι που ποτέ δεν εμφανίστηκε στη στρατηγική του караμανλικού επιτελείου, το οποίο χαλάρωσε μεν την εφαρμογή των έκτακτων μέτρων (και οπωσδήποτε έπαυσε οριστικά τις εκτελέσεις καταδικασμένων κομμουνιστών), αλλά πάντοτε επιδίωκε την ύπαρξη δύο μεγάλων φιλοδυτικών κομμάτων, που θα προσέφεραν την *καθεστωτική* σταθερότητα, απαραίτητη άλλωστε για την ανάληψη σοβαρών μακροπρόθεσμων προσπαθειών στο οικονομικό πεδίο. Με άλλα λόγια, σε επίπεδο κοσμοαντίληψης, το επιτελείο του Καραμανλή ήταν προσανατολισμένο σε πιο λειτουργικά και προσεκτικά βήματα (η «σύνεση» ήταν λέξι-κλειδί στον λόγο του Καραμανλή, ειδικά σε θέματα εξωτερικής πολιτικής). Η κυβέρνηση της ΕΡΕ δεν δίστασε να διαφοροποιηθεί σε επιμέρους ζητήματα από τους Αμερικανούς – πρώτιστα σε ζητήματα που αφορούσαν τη Μέση Ανατολή ή επιζητώντας πρόσθετη οικονομική βοήθεια. Η αμερικανική πρεσβεία περιέγραφε τον Καραμανλή, στα χρόνια του Κυπριακού, ως έναν πολιτικό του οποίου «το βασικό ελάττωμα είναι μια βαθιά συναισθηματική δυσπιστία προς την Βρετανία και την Τουρκία, που του κάνει δύσκολο να σκεφτεί αντικειμενικά για ορισμένα πράγματα».³⁶ Αντίστοιχα, περιέγραφε τον Αβέρωφ ως «ευχάριστο, αλλά αποφασισμένο και γενικά επιθετικό».³⁷ Ωστόσο, οι διαφοροποιήσεις αυτές ήταν κατ' εξοχήν επιμέρους. Σε κάθε περίπτωση, ο Μαρκεζίνης, όπως συχνά συμβαίνει με τους υπερευφείς ανθρώπους, είχε μια υπέρμετρη εμπιστοσύνη στις πνευματικές του δυνάμεις και ήταν περισσότερο προσανατολισμένος σε τολμηρές πρωτοβουλίες, που συνήθως αποκάλυπταν έναν ενθουσιασμό και μια προχειρότητα, και τον άφηναν άσχημα εκτεθειμένο. Ωστόσο, το γεγονός ότι η δική του νομισματική μεταρρύθμιση του 1953 έβαλε την Ελλάδα στην ανάπτυξη καταδεικνύει τις δυνατότητες σύγκλισης διαφορετικών πολιτικών ομάδων στην πορεία εξόδου από μια κρίση. Οι κοινωνίες δεν δουλεύουν σαν μηχανήματα και με απόλυτους κανόνες.

Μια ακόμη ομάδα μεταρρυθμιστών εντοπίζεται, ακόμη, στον χώρο του Κέντρου. Εκεί, έως το 1955, ο βασικός εκπρόσωπος της μεταρρύθμισης ήταν ο Γ. Παπανδρέου, και μάλιστα ως ο πιθανότερος ηγέτης του ριζοσπαστικού ρεύματος. Συχνές ήταν οι αναφορές, έως και τον θάνατο του Παπάγου, στον δικό του πιθανό ρόλο σε μια αποφασισμένη απόπειρα μεταρρύθμισης της χώρας.³⁸ Πάντως, η διαδοχή του Παπάγου από τον Καραμανλή έφερε στο προσκήνιο έναν νέο ηγέτη, νεότερο και επικεφαλής μιας νεότερης γενιάς, αλλά και ικανό να *παραμείνει* επί μακρόν στην εξουσία, και ουσιαστικά έπληξε τούτη την εικόνα του Γ. Παπανδρέου ως πιθανού πόλου της ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης. Ο Γεώργιος Καρτάλης υπήρξε μια άλλη, εξαιρετικά δυναμική μορφή στον χώρο του Κέντρου, αν και προκαλούσε την δυσπιστία των δυτικών διπλωματών που τον θεωρούσαν έτοιμο να κάνει υπέρμετρες παραχωρήσεις στην Αριστερά.

³⁴Βλ. σχετικά, Lykourgos Kourkouvelas, «Denuclearization in NATO's Southern Front. The Western Alliance Reactions to Soviet Proposals, 1957-1963», *Journal of Cold War Studies*, 14 (2012), 197-215.

³⁵ NARA, RG 59, Judd προς State Department, 18 Απριλίου 1953, 781.00/4-1853.

³⁶NARA, RG 59, Allen προς Wood, 16 Νοεμβρίου 1956, 781.00/11-1656.

³⁷NARA, RG 59, Country data book: Greece, Αύγουστος 1957, 781.00/8-3157.

³⁸NARA, RG 59, Office Memorandum, 22 Αυγούστου 1955, 781.00/8-2255.

Ωστόσο πέθανε πολύ νωρίς, το 1957. Τότε άρχισε να ανεβαίνει το άστρο ενός άλλου προσώπου, του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, ο οποίος επίσης διακρινόταν από το ριζοσπαστικό ρεύμα. Ο Μητσοτάκης προέβαλε ήδη από την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο, ως εκπρόσωπος ενός πιο «κλασικού» φιλελευθερισμού, υπό δύο έννοιες. Πρώτον, φοβόταν το μεγάλο κράτος που συνεπαγόταν η στοχοθεσία των ριζοσπαστών, και προτιμούσε ένα *μικρότερο, αλλά πιο συνεκτικό και αποτελεσματικό* μέγεθος της δημόσιας διοίκησης. Δεύτερον, ο Μητσοτάκης αποστασιοποιούνταν από το μίγμα μεταρρύθμισης και αντικομμουνισμού που χαρακτήριζε τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις της Δεξιάς και του Κέντρου, και αμφισβητούσε – και πάλι από μια «κλασικά» φιλελεύθερη οπτική – βασικά στοιχεία του μετεμφυλιακού πλέγματος όπως την απαγόρευση του ΚΚΕ και την πρακτική των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων.³⁹ Αν και ο Μητσοτάκης «συνάντησε» τους ριζοσπάστες μετά την ένταξη του στην Νέα Δημοκρατία το 1978, παρέμεινε εκφραστής μιας εν μέρει διαφορετικής μεθοδολογίας στον φιλελεύθερο χώρο, η οποία δικαιώθηκε διεθνώς (αν και όχι στην Ελλάδα...) μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις και τον στασιμοληθωρισμό της δεκαετίας του 1970.

Δεν είναι βέβαιο ότι γίνεται πάντοτε αντιληπτό πως αυτή η ανάδυση όχι ενός, αλλά τουλάχιστον τριών επιτελείων, προσανατολισμένων στην προσαρμογή της Ελλάδας στα δυτικά πρότυπα διακυβέρνησης, αποτέλεσε την ουσιαστική προϋπόθεση για την επιτυχή πορεία της μετεμφυλιακής εποχής. Ασφαλώς, τις περισσότερες από αυτές τις επιτυχίες πιστώνεται το Καραμανλικό επιτελείο, το οποίο άλλωστε ήταν και το μακροβιότερο σε κυβερνητικό επίπεδο, αλλά και πάλι είναι αναγκαίο να επισημανθούν δύο στοιχεία: πρώτον, ότι ο Καραμανλής δεν ήταν ένας μοναχικός «μυθώδης» ηγέτης που από μόνος του επινοούσε και εφάρμοζε ρηξικέλευθες πολιτικές: ήταν ο αρχηγός ενός επιτελείου, δηλαδή μιας ομάδας ανθρώπων, με κοινή στοχοθεσία, προσανατολισμούς και μέθοδο δράσης. Δεύτερον, ότι ακόμη και έτσι, το Καραμανλικό επιτελείο δεν ήταν η μόνη ομάδα που διεκδικούσε αυτή την ενεργητική προσαρμογή της Ελλάδας. Όλα τούτα παραπέμπουν σε μια σημαντική διαπίστωση: οι ελληνικές επιτυχίες της μετεμφυλιακής εποχής δεν προήλθαν από κάποιες «έξυπνες» επινοήσεις ενός ή δύο ανθρώπων. Η ελληνική κοινωνία διέθετε σημαντικές *εσωτερικές* δυνάμεις που της επέτρεπαν να ανταποκριθεί στα ερεθίσματα του διεθνούς συστήματος και ιδίως του δυτικού κόσμου. Χωρίς αυτό το στοιχείο, η αμερικανική παρέμβαση κατά τον εμφύλιο πόλεμο θα μπορούσε ίσως να διατηρήσει τη χώρα στο δυτικό στρατόπεδο, αλλά δεν θα μπορούσε να οδηγήσει στην μετεμφυλιακή προσπάθεια – συστηματική, συνεπή και συνεχή – για την ένταξη στον Πρώτο Κόσμο. Τούτο το «παραπάνω» έπρεπε να έρθει από το ίδιο το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Αλλά και αντίστροφα: η ικανότητα της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος να αναλάβουν αυτή τη μετεμφυλιακή προσπάθεια με τις δικές τους δυνάμεις καταδεικνύει και την μακροπρόθεσμη επιτυχία της αμερικανικής παρέμβασης του 1947. Η αμερικανική παρέμβαση του 1947 δεν έπυχε μόνο χάρη στα «δολάρια» και στα «κανόνια» που παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα, αλλά επειδή η ίδια η κοινωνία-αποδέκτης ανταποκρίθηκε θετικά σε αυτήν.⁴⁰

Επομένως, σε επίπεδο στρατηγικής, η μετεμφυλιακή πορεία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ικανότητα της ελληνικής ηγεσίας να χρησιμοποιήσει το ψυχροπολεμικό πλαίσιο ώστε να

³⁹Για μια ανάλυση της πολιτικής του Κ. Μητσοτάκη σε αυτή τη φάση, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική, 1965-1966: επαναδραστηριοποίηση στο Κοινωνικό πλαίσιο*, Ειδικές Μελέτες του Ιδρύματος Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, Αθήνα, 2003).

⁴⁰Βλ. Περισσότερα στο Evanthis Hatzivassiliou, «Shallow Waves and Deeper Currents. The US Experience of Greece, 1947-1961. Policies, Historicity, and the Cultural Dimension», *Diplomatic History*, 38 (2014), 83-110.

εξασφαλίζει μια σειρά πλεονεκτημάτων, από την παροχή οικονομικής/στρατιωτικής βοήθειας, έως την κάλυψη των αμυντικών αναγκών της χώρας (που ήταν προϋπόθεση και για την οικονομική ανάπτυξη) και την αποδοχή της ως μέλος του σκληρού πυρήνα της Δύσης, με τη συμμετοχή στο NATO και στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Οι στόχοι αυτοί σχετίζονταν άμεσα με τη συνέχιση του εκσυγχρονισμού της χώρας, αλλά και με τη δυνατότητα της πολιτικής ηγεσίας να συνάψει πειστικά με τις ανάγκες του Ψυχρού Πολέμου και να εκμαιεύσει πλεονεκτήματα που διαφορετικά θα ήταν δύσκολο να εξασφαλίσει.

Ας δούμε κάποια ενδεικτικά παραδείγματα αυτών των πλεονεκτημάτων. Πρώτον, το ζήτημα της οικονομικής ενίσχυσης. Συνήθως λησμονείται στην Ελλάδα ότι η τιτάνια προσπάθεια εισδοχής στον ανεπτυγμένο κόσμο, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αναλήφθηκε από μια χώρα που (λόγω της χρεοκοπίας της το 1932, και επειδή δεν είχε ακόμη αποπληρώσει το Δημόσιο Χρέος της) *δεν είχε πρόσβαση στις διεθνείς χρηματαγορές*, και επομένως οι μόνες πηγές εξωτερικής χρηματοδότησης στις οποίες μπορούσε να προσβλέπει ήταν οι διακρατικές διαδικασίες βοήθειας, πρώτα από τους Αμερικανούς και κατόπιν μέσω του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου που συνόδευσε την Σύνδεση με την ΕΟΚ το 1961. Με άλλα λόγια, οι πηγές της χρηματοδότησης ενεργοποιούνταν πιο εύκολα επειδή ακριβώς η χώρα ήταν μέλος της Δύσης, στην οποία επιζητούσε να σταθεροποιηθεί. Χωρίς το στοιχείο αυτό – κατ' εξοχήν ψυχροπολεμικό – θα ήταν δύσκολο να αντιληφθεί κανείς πώς μια χώρα που δεν μπορούσε να δανεισθεί, θα έβρισκε τα αναγκαία κονδύλια από το διεθνές οικονομικό σύστημα. Πολύ πιο χαλαρό αλλά και σημαντικό, όμως, είναι το δεύτερο παράδειγμα. Έως το 1950, η Ελλάδα δεν γινόταν αποδεκτή ως μέλος της «Δύσης»: χαρακτηριζόταν μάλλον ως τμήμα της Near East. Στο Near Eastern Affairs του State Department υπαγόταν η χώρα μετά το 1945, και ειδικότερα στο γραφείο που περιλάμβανε την Ελλάδα, την Τουρκία και το Ιράν, δηλαδή μια αντανάκλαση της πρώιμης μεταπολεμικής αντίληψης του «βόρειου κρηπιδώματος» (Northern Tier), που φυσικά δεν την αντιμετώπιζε ως μέρος της «Ευρώπης». Το 1950, τα αιτήματα της Ελλάδας και της Τουρκίας να ενταχθούν στο NATO απορρίφθηκαν συνοπτικά από τα μέλη της Συμμαχίας, με το επιχείρημα ότι οι δύο χώρες δεν ήταν τμήματα του βορειοατλαντικού κόσμου. Ωστόσο, εκείνη ακριβώς την εποχή και ιδιαίτερα μετά την έναρξη του Πολέμου της Κορέας, ακριβώς λόγω των στρατηγικών αναγκών του Ψυχρού Πολέμου, η Δύση είχε ανάγκη να επεκτείνει τα γεωγραφικά της όρια πέραν του στενότερα ορισμένου βορειοατλαντικού γεωγραφικού πλαισίου. Η Ελλάδα κατάφερε να εκμεταλλευθεί αυτή την επέκταση των ορισμών της Δύσης και να μετάσχει στο σκληρό της πυρήνα. Η εξέλιξη αυτή δεν έγινε με κάποιους «αυτοματισμούς», ούτε και ήταν «εύκολη». Οι ελληνικές ηγεσίες όφειλαν να διεκδικήσουν με τρόπο σοβαρό την ένταξη της χώρας στις δυτικές διαδικασίες.

Πάνω από όλα, η ελληνική πολιτική ηγεσία, παρά τα βαρίδια και τις ψυχικές επιβαρύνσεις του εμφυλίου πολέμου, ήταν σε θέση να δημιουργήσει το γηγενές μεταρρυθμιστικό ρεύμα που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη χάραξη μιας επιτυχούς πορείας. Ο ελληνικός εκσυγχρονισμός της μετεμφυλιακής εποχής εξασφάλισε την ένταξη της χώρας στον ανεπτυγμένο κόσμο, κάτι που είχε τεθεί ως μείζων στόχος του ελληνισμού από την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αυτά δεν μπορούσαν να γίνουν με πρωτοβουλίες «από έξω» και με «επιβολές». Απαιτείτο η ανάδυση μιας ελληνικής ηγεσίας που θα τα διεκδικούσε με τρόπο λειτουργικό και πειστικό από τους εταίρους της.

Τρίτη προϋπόθεση: η κοινωνική νομιμοποίηση του εκσυγχρονισμού

Ούτε, όμως, και η εμφάνιση κάποιων επιτελείων αρκεί για να ερμηνεύσει πλήρως την μετεμφυλιακή πορεία της χώρας. Σε τελική ανάλυση, τα επιτελεία αυτά επέτυχαν τους στόχους τους, ακριβώς επειδή εξέφρασαν ένα θεμελιώδες κοινωνικό κλίμα, δηλαδή ένα αίτημα «από κάτω». Όπως τονίζεται στη βιβλιογραφία, η ανασυγκρότηση και η ανάπτυξη αποτέλεσε «βασικό κινητοποιητικό πρόγραμμα της δεκαετίας του 50».⁴¹

Αυτό ήταν το βασικό αίτημα της ελληνικής κοινωνίας εκείνης της εποχής. Έχοντας περάσει από το καμίνι της προηγούμενης περιόδου – και ειδικά από τις διαδοχικές καταστροφές της δεκαετίας του 1940 – ένα τεράστιο (το συντριπτικά μεγαλύτερο) τμήμα της κοινής γνώμης επιζητούσε μια νέα αρχή. Είχε κουραστεί από τα μεγάλα λόγια που έκρυβαν προσωπικές φιλοδοξίες και εγκαταλείπονταν αμέσως μόλις ο πολιτικός έπαιρνε ένα μικρό μερίδιο εξουσίας. Είχε κουραστεί από τις διαρκείς αποτυχίες. Ο μέσος πολίτης της δεκαετίας του 1950 αγωνιούσε ότι, εάν δεν επιτυγχανόταν η ανάπτυξη, δεν θα μπορούσε να επιβιώσει ο ίδιος, η οικογένειά του, το έθνος του: ως πότε θα κυριαρχούσε η μιζέρια; Ζητούσε επομένως, και το ζητούσε επιμόνως, ανάπτυξη. Αυτό το κυρίαρχο και επείγον αίτημα ήταν ο βασικός λόγος για την επιτυχία ενός ανθρώπου τόσο δύσκολου και μονομανούς στην επίτευξη των στόχων του, όπως ο πρεσβύτερος Καραμανλής, τον οποίο είναι αμφίβολο αν θα είχε ανεχθεί η ελληνική κοινή γνώμη σε περισσότερο «ομαλές» περιόδους. Το αναπτυξιακό αίτημα έδειχνε τη λύση για την επούλωση πληγών, που είχαν καταφερθεί πάνω στο σώμα της κοινωνίας, η μία μετά την άλλη, από την εποχή ακόμη του Εθνικού Διχασμού – προβλήματα που δεν είχαν λυθεί επί δεκαετίες.

Τούτο προσέφερε μια σπάνια έκταση, στην ελληνική ιστορία, νομιμοποίηση στις μεταρρυθμιστικές πολιτικές. Οι μετά το 1951 ηγεσίες, μεταρρυθμιστικές και εκσυγχρονιστικές, απευθύνονταν σε μια κοινωνία η οποία είχε, ασφαλώς, μεγάλες αδράνειες και υπερσυντηρητικά αντανακλαστικά. Σε πολλούς τομείς, ήταν μια κοινωνία ακόμη παραδοσιακή. Ωστόσο, παράλληλα, ήταν και μια κοινωνία της οποίας μεγάλα τμήματα αναγνώριζαν, έστω με δυσκολίες, την ανάγκη της υπέρβασης αυτών των παραδοσιακών δομών, αν μη τι άλλο επειδή η προγενέστερη εμπειρία του 1922-50 έδειχνε ότι εάν δεν κατάφερνε να εκσυγχρονιστεί θα αντιμετώπιζε υπαρκτούς κινδύνους. Σπανίως στην ελληνική ιστορία οι μεταρρυθμιστικές δυνάμεις είχαν ένα τόσο μεγάλο βαθμό αποδοχής και επομένως ένα τόσο μεγάλο πλεονέκτημα. Η κοινωνική νομιμοποίησή τους ήταν εξαιρετικά ισχυρή. Αυτό το στοιχείο δεν είναι τόσο άμεσα μετρήσιμο στα «έγγραφα», διπλωματικά και οικονομικά, της εποχής εκείνης. Είναι όμως έμμεσα κυρίαρχο, και δεν θα πρέπει να αγνοείται στις δικές μας, μεταγενέστερες, αναλύσεις.

Από την άλλη πλευρά, ανακύπτει ο κίνδυνος, στο πλαίσιο μιας «μεγάλης αφήγησης», όπως αυτή που επιχειρείται εδώ, να παρουσιαστεί η ελληνική πολιτική «ομαλότερη» από όσο ήταν στην πραγματικότητα ή η κυριαρχία των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων πιο στιβαρή και βέβαιη από όσο φαινόταν τότε σε πολλά χρονικά σημεία. Ερωτώμενος από τον Αμερικανό πρέσβη, George Allen, τον Δεκέμβριο του 1956, για το εάν η πρόσφατη επίσκεψή του στις ΗΠΑ είχε ενισχύσει τη θέση του στο εσωτερικό σκηνικό, ο Καραμανλής απάντησε σιβυλλικά ότι το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα αλλάζει από εβδομάδα σε εβδομάδα (αν και οι Αμερικανοί θεωρούσαν, επίσης, ότι δεν ήθελε να παραδεχτεί πως η θέση του είχε βελτιωθεί για να μπορεί να πιέζει για περισσότερη αμερικανική υποστήριξη στο Κυπριακό).⁴² Η άνοδος του

⁴¹Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, 172-207, ιδιαίτερα 183.

⁴²NARA, RG 59, Allen προς State Department, 1 Δεκεμβρίου 1956, 781.00/12-156.

αντιαμερικανισμού λόγω του Κυπριακού δημιουργούσε ένα διαρκώς ρευστό περιβάλλον, το οποίο οι φιλοδυτικές δυνάμεις όφειλαν να διαχειριστούν προσεκτικά.⁴³ Οι εξελίξεις του Κυπριακού το καλοκαίρι του 1958 ήγειραν έναν σοβαρό κίνδυνο παραίτησης της κυβέρνησης Καραμανλή, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε στρατιωτική δικτατορία και σε διολίσθηση εκτός του ΝΑΤΟ.⁴⁴ Αλλά συχνά ανέκλυτε και ο κίνδυνος μιας εσωτερικής αρρυθμίας στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε οπισθοδρομήσεις. Ειδικά το 1958-61, όταν η ΕΔΑ ήταν αξιωματική αντιπολίτευση, το Κέντρο βρισκόταν σε κατάσταση διάλυσης (φέρνοντας τους Αμερικανούς σε απόγνωση⁴⁵) και επομένως δεν υπήρχε μια πειστική εναλλακτική επιλογή στην ΕΡΕ, οι πρεσβείες της Βρετανίας και των ΗΠΑ τόνιζαν την υπέρμετρη εξάρτηση της χώρας από την παρουσία ενός μόνον προσώπου, του Καραμανλή, κάτι που δεν παρέπεμπε σε μια πλήρως σταθεροποιημένη κατάσταση.⁴⁶ Η πολιτική κίνηση του Γεωργίου Γρίβα το 1959-60 αναδείκνυε τους κινδύνους μιας οπισθοδρόμησης με την ανάδειξη ενός λαϊκιστικού κινήματος υποστηριζόμενου από το διαλυόμενο Κέντρο⁴⁷ – αν και ο κίνδυνος αυτός επίσης εξουδετερώθηκε. Τέλος, δεν υπάρχει στο άρθρο αυτό επαρκής χώρος για να «ανοίξουμε» τη συζήτηση περί των παλαιών πολιτικών που εμφανίζονταν τακτικά στις ξένες πρεσβείες υποστηρίζοντας (άμεσα ή έμμεσα) την ανατροπή του Καραμανλή, την ίδια στιγμή που οι ίδιοι τον κατηγορούσαν δημοσίως για δουλικότητα προς τους Αμερικανούς. Επομένως, η κυριαρχία των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων δεν ήταν «αυτόματη», αλλά έπρεπε να επιδιωχθεί και να κερδηθεί, σε συνθήκες έντονης πολιτικής μάχης.

Συμπεράσματα

Το άρθρο αυτό έχει επεκταθεί σε μια σειρά ζητημάτων με ευρύτατες διαστάσεις, και δεν φιλοδοξεί, ασφαλώς, να πει «όλη την ιστορία». Ωστόσο, είναι δυνατόν να διατυπωθούν κάποιες υποθέσεις εργασίας. Η πρώτη επισήμανση αφορά την ραγδαία αλλαγή του πολιτικού συστήματος που ήρθε με την άνοδο των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων μετά το 1950: η κρίση φέρνει την πολιτική ανατροπή, αλλά μόνον αφού αρχίσει να ξεπερνιέται. Πάνω στην κορύφωση της κρίσης, ο λαός είναι φοβισμένος και ενστικτωδώς επιστρέφει στα γνώριμα πελατειακά δίκτυα για να προστατευθεί. Μόνον μετά το ξεκίνημα της υπέρβασης της κρίσης έρχεται η αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος: τότε εμφανίζονται οι νέες δυνάμεις, και τότε αισθάνεται και το εκλογικό σώμα πιο ελεύθερο να δοκιμάσει κάτι το πραγματικά καινούριο. Ας δούμε τα προηγούμενα: η Ελλάδα χρεοκόπησε στα τέλη του 19ου αι. αλλά το πολιτικό της σύστημα έμεινε ίδιο· μόνον μετά την αρχή της εξόδου από την κρίση (μετά τις προσπάθειες του Γεωργίου Θεοτόκη την πρώτη δεκαετία του 20ού αι.) άρχισε να ανεβαίνει το αίτημα της αλλαγής και ήρθε το Γουδί και μετά ο Ελευθέριος Βενιζέλος που σάρωσε τον παλιό πολιτικό κόσμο. Αναγνωρίζω ότι οι αναλογίες με την περίοδο εκείνη είναι επισφαλείς, και τονίζω ότι πρέπει να νοηθούν *cum grano salis*. Ωστόσο, υπάρχουν. Αντίστοιχα, το 1946 η Ελλάδα ήταν η μόνη δυτικοευρωπαϊκή δημοκρατία στην οποία

⁴³Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-war Greece, 1945-1967*, Ashgate, Aldershot, 2007.

⁴⁴Βλ. Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War*, ό.π., 82-83.

⁴⁵NARA, RG 59, Horner προς State Department, 15 Δεκεμβρίου 1958, 781.00/12-1558.

⁴⁶NARA, RG 59, Horner προς State Department, 24 Ιουνίου 1959, 781.13/6-2459· NARA, RG 59, Horner προς State Department, 21 Δεκεμβρίου 1959, 781.00/12-3159· TNA/FO 371/160407/24, Allen προς Home, 6 Νοεμβρίου 1961.

⁴⁷Για τις σχετικές ανησυχίες της βρετανικής πρεσβείας, βλ. TNA/FO 371/144519, Allen προς Selwyn Lloyd, 23 Σεπτεμβρίου 1959.

αναβίωσαν εκλογικά τα προπολεμικά πολιτικά κόμματα! Σε καμία άλλη χώρα δεν έγινε τούτο: στις μεταπολεμικές εκλογές σε όλες τις δυτικές δημοκρατίες (εκτός της Ελλάδας), το προπολεμικό κομματικό σύστημα κυριολεκτικά σαρώθηκε. Αλλά καμία άλλη χώρα στην πρώιμη μεταπολεμική Ευρώπη, εκτός από την Ελλάδα, δεν αντιμετώπιζε εμφύλιο πόλεμο ή τόσο μεγάλο κίνδυνο λιμού, που απειράπη χάρη στην παροχή τροφίμων από την UNRRA. Στο κλίμα αυτό, και το 1946 οι πολίτες στράφηκαν, μοιραία ίσως, στα γνώριμα πελατειακά δίκτυα των παλαιών κομμάτων, ώστε να προστατευθούν. Έπρεπε να τελειώσει ο εμφύλιος, το 1949, και να αρχίσει η ανοικοδόμηση, για να έρθει ο Παπάγος και να σαρώσει και αυτός τα πάντα με μια νέα πολιτική δύναμη – και κατόπιν να παγιώσει τη νέα κατάσταση ο Καραμανλή με την ίδρυση της ΕΡΕ το 1956. Η πολιτική αλλαγή δεν έγινε πάνω στην κρίση (1944-49), αλλά κατά την υπέρβασή της.

Δεύτερη επισήμανση: η ελληνική πολιτική και ο μεταπολεμικός «ψυχροπολεμικός εκσυγχρονισμός» της χώρας σχετίζονται άμεσα με δύο παράγοντες τους οποίους μπορούμε να αποκαλέσουμε – έστω σχηματικά – «συστημικούς», έναν εξωτερικό και έναν εσωτερικό. Η ελληνική προσπάθεια αναλήφθηκε μετά το 1950 σε συνθήκες μιας γενικότερης αναμόρφωσης του δυτικού/καπιταλιστικού μοντέλου διακυβέρνησης, που απέρρευε τόσο από τις συνέπειες της Παγκόσμιας Κρίσης του 1929 όσο και από τις ανάγκες του Ψυχρού Πολέμου. Ο ελληνικός εκσυγχρονισμός αυτά τα χρόνια εντασσόταν σε μια ευρύτερη διαδικασία σύγκλισης με τη Δύση, που αποτελούσε κυρίαρχο στόχο των αναδυόμενων νέων ηγεσιών. Εξ ίσου σημαντικός ήταν ο εσωτερικός συστημικός παράγοντας που αφορά το κοινωνικό προαπαιτούμενο της επιτυχίας. Η κοινωνία διψούσε για ανάπτυξη, έργο και αποτέλεσμα. Το άρθρο αυτό υποστήριξε ότι χωρίς τη συνδρομή και αυτού του στοιχείου, θα ήταν δύσκολο να επιτευχθούν τα αποτελέσματα που επιτεύχθηκαν. Σε τελική ανάλυση, ο ψυχροπολεμικός εκσυγχρονισμός της Ελλάδας ήταν ένας δυτικός εκσυγχρονισμός, και ως τέτοιος δεν μπορούσε παρά να βασιστεί στα θεμελιώδη απαιτούμενα του δημοκρατικού καπιταλισμού, που βρίσκεται σε διάδραση με την κοινωνία.